

Waldemar Palus

Częstochowa w latach 1864-1914 jako przedmiot badań naukowych

Streszczenie

"Region częstochowski jest może najsłabiej opracowanym terenem w naukach historycznych. Sytuacja ta klóci się wyraźnie ze znaczeniem tego terenu w przeszłości, jak i jego rozwojem w okresie współczesnym". Ta opinia M. Trawińskiej-Kwaśniewskiej z 1959 r. i podobna, w treści T. Sobalskiego z 1965 r., pozostały w pełni aktualne po dzień dzisiejszy. Stan badań nad dziejami miasta Częstochowy w latach 1884-1914 jest niezadawalający. Mimo istnienia wielu prac o bardzo zróżnicowanej wartości naukowej, podstawowe problemy z historii miasta nadal oczekują na gruntowne, wyczerpujące, wyjaśnienie naukowe. O ile kwestie historii społeczno-ekonomicznej, demograficznej i oświatowej wydają się być dobrze opracowane, o tyle problemy dotyczące stosunków społeczno-politycznych, wyznaniowych i narodowościowych pozostają poza obszarem poznania historycznego. Częstochowa, która w ciągu kilkudziesięciu lat, z małego ośrodka miejskiego stała się aglomeracją przemysłową o pierwszorzędnym znaczeniu w Królestwie Polskim, z fenomenem jasnogórskim, o ogromnym ponadregionalnym oddziaływaniu zasługuje bez wątpienia na wszechstronną, kompleksową analizę swoich dziejów.

W 1959 roku M. Trawińska-Kwaśniewska analizując stan i potrzeby badań nad regionem częstochowskim pisała m.in.: "Region częstochowski jest może najsłabiej opracowanym terenem w naukach historycznych. Sytuacja ta klóci się wyraźnie ze znaczeniem tego terenu w przeszłości, jak i jego rozwojem w okresie współczesnym"¹.

W 1965 roku Franciszek Sobalski pisze: "Luźne wiadomości i wzmianki o powiecie częstochowskim, rozproszone po różnych wydawnictwach i czasopismach

---

¹ M. Trawińska-Kwaśniewska, *Stan i potrzeby badań etnograficzno-historycznych nad regionem częstochowskim*, Katowice 1939, s. 3.

nie dają pełnego obrazu dziejów powiatu. Szczególnie słabo są opracowane stosunki ekonomiczne i społeczne powiatu w okresie XIX i XX wieku².

Uzupełniając cytata autora można także dodać - stosunki polityczne. Nie bez przyczyny rozpocząłem ten referat od dwóch opinii znawców badanej problematyki. Niezależnie od dyskusyjności terminów określających terytorium wokół Częstochowy bądź jako region, ziemię czy powiat, w zależności od kryterium zastosowanego przez badacza, dla nikogo nie budzi wątpliwości, iż ośrodkiem wyodrębnionej zbiorowości jest miasto Częstochowa.

Przytoczone wyżej dwie opinie można w całej pełni odnieść także do stanu badań nad dziejami miasta Częstochowy w latach 1864-1914.

F. Sobalski formułował swój sąd już po ukazaniu się *Dziejów Częstochowy od zarania do współczesności*, pierwszej próby całościowego ujęcia dziejów miasta podjętej przez zespół historyków pod kierunkiem Stefana Krakowskiego³. Do bardziej szczegółowej analizy tego dzieła chciałbym powrócić w dalszym toku rozważań. Obecnie pragnę skoncentrować się na kolejnym ważnym fakcie z punktu widzenia stanu badań. Dnia 27 IX 1966 r. odbyła się pierwsza i, jak na razie, ostatnia sesja naukowa poświęcona dziejom Częstochowy (przypominam, że *Dzieje Częstochowy* ukazały się w 1964 r.)⁴. Na sesji tej dotychczasowe wysiłki historyków w interesującym nas okresie przedstawił Waclaw Długoborski w pracy pt. *Stan i potrzeby badań nad dziejami Częstochowy i regionu w okresie kapitalizmu*⁵. Autor wskazał na nader skromne osiągnięcia na tym polu, a następnie wysunął szereg postulatów badawczych, od których uzależnił dalszy postęp w wyjaśnianiu dziejów Częstochowy okresu kapitalistycznego. Realizacja tych postulatów badawczych ma przynieść szereg nowoczesnych analityczno-syntetycznych prac wynikających z nowego spojrzenia na bazę źródłową jak np. wykorzystanie pamiętników, pogłębiona analiza prasy wydawanej w tym czasie. Postulaty te, rzeczowe i konkretne powinny stanowić punkt wyjścia do dalszych badań. Chciałbym w tym miejscu nie zgodzić się z tezą W. Długoborskiego, że materiały archiwalne przechowywane w Częstochowie nie wniosą prawdopodobnie wiele nowego i należy w związku z tym poszerzyć poszukiwania źródeł poza zasobami miejskimi. Należy przyjąć, że źródła archiwalne dostarczą nowych odpowiedzi, jeśli postawi się w

---

² F. Sobalski, *Materiały do stosunków gospodarczo-społecznych powiatu częstochowskiego w XIX i XX w.*, "Ziemia Częstochowska" 1965, t. V, s. 147.

³ *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*, praca zbiorowa pod red. S. Krakowskiego, Katowice 1964.

⁴ Sesja naukowa z okazji 750-lecia Częstochowy w dniu 27 IX 1966. Stan i potrzeby badań nad dziejami Częstochowy, Częstochowa 1966.

⁵ W. Długoborski, *Stany i potrzeby badań nad dziejami Częstochowy i regionu w okresie kapitalizmu* (ref.) (w:) Sesja naukowa

stosunku do nich nowe pytania. Nie ujmując niczego z bardzo płodnego i interesującego dorobku naukowego takich badaczy, jak F. Sobalski czy H. Rola, życie społeczno-polityczne Częstochowy lat 1864-1914 ciągle czeka na rzetelne, całościowe opracowanie.

Prezentowany przegląd literatury opiera się głównie o materiały zgromadzone przez M. Józefowicz⁶, Z. Żmigrodzkiego⁷ i W. Tyrasa⁸, którzy opracowali bibliografię do dziejów Częstochowy do 1985 r. W niniejszym opracowaniu uwzględniono również materiały opublikowane po 1985 r.

W pracy *Dzieje Częstochowy...* interesujący nas okres został omówiony aż przez trzech autorów, trudno więc było osiągnąć wymaganą spójność ujęcia tematu.

Autor szkicu *Częstochowa w latach 1826-1905* rozpoczyna opis od momentu połączenia dwóch miast: Starej i Nowej Częstochowy, kończy zaś na roku 1903, kiedy to ostatecznie ukształtowało się Towarzystwo Dobroczynności⁹. Życie społeczno-polityczne Częstochowy kończy się dla autora tego szkicu w lipcu 1884 r. opisem faktu rewizji u szewca Jana Morzeckiego, u którego żandarmeria znalazła 6 egzemplarzy *Proletariatu*.

H. Rola rozpoczyna swój wywód od faktu otwarcia w 1902 r. linii kolejowej Herby-Częstochowa, co spowodowało znaczne usprawnienie transportu poprzez zastąpienie furmanek koleją¹⁰. Rezerwując opracowanie okresu 1905-1907 dla A. Rotauba, H. Rola wymienia najważniejsze fakty z życia miasta, poświęcając więcej miejsca pierwszej ofierze walk o niepodległość - wychowankowi szkoły im. Henryka Sienkiewicza, Władkowi Zagórskiemu. Walkę o niepodległość kwituje autor stwierdzeniem: "Rano już Częstochowa była wolna od okupanta niemieckiego, gdy rozpoczął się nowy etap w życiu mieszkańców tego miasta, tym razem w Polsce niepodległej"¹¹. Wg H. Roli pragnienie narodowego wyzwolenia było bezpośrednim rezultatem oddziaływania Rewolucji Październikowej.

⁶ M. Józefowicz, *Bibliografia Częstochowy, "Ziemia Częstochowska"* 1947, t. II, s. 225-257.

⁷ Z. Żmigrodzki, *Materiały do bibliografii Częstochowy (1945-1960)*, (w:) *Dzieje Częstochowy...*, s. 372-395; tegoż, *Materiały do bibliografii Częstochowy (1961-1965)*, (w:) *"Ziemia Częstochowska"* 1967, t. VI-VII, s. 313-334; tegoż, *Materiały do bibliografii powiatu częstochowskiego, "Ziemia Częstochowska"*, 1947, t. X, s. 549-570.

⁸ W. Tyras, *Bibliografia województwa częstochowskiego (VI 1913-XII 1977)*, Częstochowa 1979; tegoż, *Bibliografia województwa częstochowskiego 1978-1980*, Częstochowa 1983; tegoż, *Bibliografia województwa częstochowskiego 1981-1983*, Częstochowa 1986.

⁹ F. Sobalski, *Częstochowa w latach 1826-1905* (w:) *Dzieje Częstochowy...*, s. 81-109.

¹⁰ H. Rola, *Częstochowa w latach 1905-1918* (w:) *Dzieje Częstochowy...*, s. 110-125.

¹¹ H. Rola, tamże, s. 124.

Rewolucję 1905-1907 omawia A. Rotaub opierając się głównie na materiałach publikowanych w *Czerwonym Sztandarze*¹². *Dzieje Częstochowy* są, jak dotąd, jedynym opracowaniem ujmującym historię miasta w sposób syntetyczny, lecz na poziomie popularno-naukowym i nie wolnym od rażących błędów metodologicznych i merytorycznych.

Kolejne opracowanie to *Słownik biograficzny działaczy ruchu robotniczego Ziemi Częstochowskiej* autorstwa Witolda Mielczarka, wydane z okazji 100-lecia polskiego ruchu robotniczego, zachowane dotąd w formie makiety (1982)¹³. Dzieło to opiera się zasadniczo na *Słowniku biograficznym działaczy ruchu robotniczego t. I-II A-J i Księżce Polaków uczestników Wielkiej Rewolucji Październikowej*. Praca ta jest pożytecznym leksykonem działaczy ruchu robotniczego, chociaż jej istotnym mankamentem jest nieuwzględnienie działaczy nurtów centrowych i prawicowych w ruchu robotniczym.

F. Sobalski jest autorem bardzo cennych szkiców zamieszczonych w czwartym tomie *Ziemi Częstochowskiej*¹⁴, które powinny stanowić punkt wyjścia dla dalszych badań, zwłaszcza nad stosunkami gospodarczymi i społecznymi Częstochowy. Są to w zasadzie wszystkie nowsze prace, które starają się odtworzyć dzieje miasta w sposób syntetyczny w oparciu o dotychczasowy stan badań.

Andrzej Wasiak, autor *Stanu badań nad dziejami klasowego ruchu robotniczego w Zagłębiu Dąbrowskim i regionie częstochowskim po II wojnie światowej*¹⁵ konstatuje, że dotąd nie ukazała się żadna praca naukowa, która spełniałaby postulaty W. Długoborskiego.

Oprócz opracowań ogólnych można by wydzielić znaczną ilość publikacji szczegółowych podejmujących określoną problematykę. W tym zakresie można wyodrębnić 7 kategorii artykułów obejmujących zagadnienia urbanizacji i architektury, społeczeństwa i demografii, ekonomii (przemysł, handel, rzemiosło, transport), polityki, oświaty i kultury, stosunków wyznaniowych i narodowościowych. Podział ten wynika z założenia, że należy bliżej określić obszary aktywności społecznej w celu możliwie dokładnego jej opisu.

Opracowania dotyczące historii urbanistyki i architektury Częstochowy nie liczą wielu pozycji. Są to jednak publikacje kompetentne i ważne. Autorem pierwszej jest Juliusz Braun, który w pracy *Częstochowa. Rozwój urbanistyczny i architekto-*

¹² A. Rotaub, *Częstochowa w rewolucji 1905-1907* (w:) *Dzieje Częstochowy...*,

¹³ W. Mielczarek, *Słownik bibliograficzny działaczy ruchu robotniczego Ziemi Częstochowskiej* (Makieta), Częstochowa 1990.

¹⁴ F. Sobalski, *Szkie i materiały z dziejów Częstochowy*. "Ziemia Częstochowska", 1965, t. IV, s. 108-136.

¹⁵ A. Wasiak, *Stan badań nad dziejami klasowego ruchu robotniczego w Zagłębiu Dąbrowskim i regionie częstochowskim do II wojny światowej*: "Klasa robotnicza na Śląsku" 1977, t. 3, s. 447-469.

niczny¹⁶ wszechstronnie ujął to zagadnienie. Druga praca z tego zakresu jest dziełem E. Siteka i nosi tytuł *Rozwój urbanistyczny Częstochowy w latach 1815-1914*¹⁷. Prace te mają charakter komplementarny.

Kontrowersyjny charakter ma praca E. i O. Bąkowskich pt. *Zarys historii klasy robotniczej w okręgu częstochowskim w latach 1864-1918*¹⁸. Jest to kolejna, sztuczna próba wyodrębnienia Częstochowy wraz z dowolnie określonym obszarem terytorialnym, który nazywa się w ujęciu autorów "okręgiem". O ile problemy socjalno-bytowe są omówione w sposób zadowalający, przynajmniej pod względem statystycznym, o tyle charakterystyka stosunków politycznych, kulturalnych, oświatowych i narodowych pozostawia wiele do życzenia. Szczególnie razi bardzo jednostronna baza źródłowa tej pracy, oparta głównie na materiałach dotyczących skrajnej lewicy ruchu robotniczego (SDKP i SDKPiL).

Podstawową pozycją dla opracowania narodzin i rozwoju częstochowskiego przemysłu pozostaje praca W. Tokarza *Stosunki fabryczne w Częstochowie*¹⁹. W 1967 r. H. Rola opublikował artykuł pt. *Stan badań na temat górnictwa rud żelaza i rzemiosła*²⁰. Należy stwierdzić za autorem, że kwestie ekonomiczne regionu częstochowskiego, a więc także samej Częstochowy, stanowią najlepiej zbadany wycinek jej dziejów. E. Sitek podjął problematykę rozwoju przemysłu częstochowskiego w artykułach: *Etapy rozwoju kapitalistycznych sił wytwórczych w Częstochowie w latach 1824-1914*²¹ oraz *Rola kapitalów obcych w tworzeniu częstochowskiego przemysłu*²². Podobny temat podniosła O. Bąkowska w opracowaniu pt. *Udział kapitalów obcych w przemyśle na ziemiach polskich w latach 1900-1923*²³ ze szczególnym uwzględnieniem przemysłu częstochowskiego, a więc mamy do czynienia z próbą studium porównawczego.

Jeśli chodzi o przemysł częstochowski, to chronologicznie pierwszą pracą jest publikacja M. Szatkowskiego z r. 1914 pt. *Monografia przemysłu częstochowskie-*

¹⁶ J. Braun, *Częstochowa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Warszawa 1959.

¹⁷ E. Sitek, *Rozwój urbanistyczny Częstochowy w latach 1815-1914*, ZNPCz. nr 117, *Nauki Społ.-Ekonomiczne* nr 16, Częstochowa 1981, s. 55-74.

¹⁸ E. Bąkowski, O. Bąkowska, *Zarys historii klasy robotniczej w okręgu częstochowskim w latach 1864-1918*, Częstochowa 1985.

¹⁹ W. Tokarz, *Stosunki fabryczne w Częstochowie, Rozprawy i szkice*, t. I, Warszawa 1959.

²⁰ H. Rola, *Stan badań na temat górnictwa rud żelaza i rzemiosła* (w:) *Sesja naukowa...*, s. 85-87.

²¹ E. Sitek, *Etapy rozwoju kapitalistycznych sił wytwórczych w Częstochowie w latach 1824-1918*, ZNPCz., *Nauki Społeczno-Ekonomiczne*, nr 10, Częstochowa 1975, s. 31-45.

²² E. Sitek, *Rola kapitalów obcych w tworzeniu częstochowskiego przemysłu*, (w:) ZNPCz., *Nauki Społeczno-Ekonomiczne*, Częstochowa 1975, nr 11, s. 49-54.

²³ O. Bąkowska, *Udział kapitalów obcych w przemyśle na ziemiach polskich w latach 1900-1923* (w:) ZNPCz., *Nauki Społeczno-Ekonomiczne*, nr 96, s. 33-47.

go²⁴. Jest to raczej chwytliwa reklama poszczególnych zakładów i przedsiębiorstw przeznaczona na użytek potencjalnego akcjonariusza z lat 1911-1913.

Niedoścignoną po dzień dzisiejszy pod względem faktograficznym, merytorycznym i metodologicznym jest praca S. Wallmana *Zarys monografii gospodarczej miasta Częstochowy*²⁵, napisana w 1939 r., opublikowana w 1947 r. Ustępują jej wyraźnie prace nowsze: A. Radłowskiego *Zarys historii rozwoju przemysłu częstochowskiego*²⁶ z r. 1961, jak i F. Sobalskiego *Zarys historii gospodarczej powiatu częstochowskiego*²⁷ z r. 1974.

Na ciekawe zjawisko zwraca uwagę J. Lipiec w rozprawie pt. *Ekonomiczno-społeczna degradacja miast regionu częstochowskiego w XIX w.*²⁸. Autor stara się w niej wyjaśnić przyczyny upadku miast sąsiadujących z Częstochową w okresie jej dynamicznego rozwoju przemysłowego.

Poszczególne okresy rozwoju przemysłu częstochowskiego omówili: F. Sobalski *Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900*²⁹, *Materiały do stosunków gospodarczo-społecznych powiatu częstochowskiego w XIX i XX wieku*³⁰, *Szkice z historii gospodarczej województwa częstochowskiego*³¹ i H. Rola *"Przemysł częstochowski w latach 1900-1904"*³².

Stosunkowo najlepiej jest opracowana historia przemysłu włókienniczego. Jego dzieje znalazły odbicie w pracach A. Rotauba *Powstanie i rozwój przemysłu włókienniczego okręgu Częstochowy na przełomie XIX i XX wieku*³³ i *Czynniki*

²⁴ M. Szatkowski, *Monografia przemysłu częstochowskiego*, Częstochowa 1914.

²⁵ S. Wallman, *Zarys monografii gospodarczej m. Częstochowy*, "Ziemia Częstochowska" 1947, t. II, s. 7-86.

²⁶ A. Radłowski, *Zarys historii rozwoju przemysłu częstochowskiego*, "Ziemia Częstochowska" 1961, t. IV, s. 51-64.

²⁷ F. Sobalski, *Zarys historii gospodarczej powiatu częstochowskiego do 1939 r.*, "Ziemia Częstochowska" 1974, t. X, s. 143-163.

²⁸ J. Lipiec, *Ekonomiczno-społeczna degradacja miast regionu częstochowskiego w XIX wieku*, "Ziemia Częstochowska" 1967, t. VI-VII, s. 83-125.

²⁹ F. Sobalski, *Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900* (w:) *Studia i materiały z dziejów Śląska*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk., s. 7-84.

³⁰ Tenże, *Materiały do stosunków gospodarczo-społecznych powiatu częstochowskiego w XIX i XX wieku*, "Ziemia Częstochowska" 1965, t. V, s. 147-188.

³¹ F. Sobalski, *Szkice z historii gospodarczej województwa częstochowskiego*, "Ziemia Częstochowska" 1978, t. XII, s. 97-125.

³² H. Rola, *Przemysł częstochowski w l. 1900-1904*, "Nad Wartą", 1961, nr 6, s. 3.

³³ A. Rotaub, *Powstanie i rozwój przemysłu włókienniczego w okręgu Częstochowy na przełomie XIX i XX wieku*, "Ziemia Częstochowska" 1965, t. V, s. 189-201.

lokalizacji przemysłu włókienniczego w Częstochowie³⁴, a także J. Palczewskiego *Zarys rozwoju przemysłu włókienniczego w Częstochowie*³⁵ i E. Sitka *Przemysł włókienniczy i pokrewne gałęzie przemysłu*³⁶.

Dziejom przemysłu hutniczego poświęcił 2 prace H. Rola: *Hutnictwo okręgu częstochowskiego do 1918 38 roku*³⁷ i *Huta Częstochowa w latach 1897-1945*³⁸. Przemysłem zapalczanym, a raczej jego historią zajęła się O. Bąkowska w publikacji *Geneza i rozwój przemysłu zapalczanego w latach 1882-1939*³⁹. Na uwagę zasługują także zarysy dziejów poszczególnych zakładów lub przedsiębiorstw: *Siedemdziesiąt lat Częstochowskich Zakładów Przemysłu Lniarskiego «Warta» w Częstochowie*⁴⁰, *Informator 80 lat częstochowskich hut szkła 1897-1977*⁴¹, *Kronika Papierni w Częstochowie 1867-1967*⁴², W. Mielczarek *Pierwsza w Częstochowie drukarnia przemysłowa Wilhelma Kohna i Adolfa Oderfelda*⁴³, tegoż: *Pierwsze zakłady drukarskie i poligraficzne w Częstochowie*⁴⁴, tegoż: *Prasa i drukarnie Franciszka Dionizego Wilkoszewskiego, wydawcy Gońca Częstochowskiego*⁴⁵, tegoż: *Z dziejów drukarstwa częstochowskiego*⁴⁶, *Częstochowskie Zakłady Graficzne 1886-1966. Sprawozdanie*⁴⁷; J. Mucha *Osiemdziesiąt pięć lat spółdzielni*

---

³⁴ Tenże, *Czynniki lokalizacji przemysłu włókienniczego w Częstochowie*, (w:) ZNPCz., *Nauki Społeczno-Ekonomiczne*, nr 16, s. 75-85.

³⁵ J. Palczewski, *Zarys rozwoju przemysłu włókienniczego w Częstochowie* (w:) *Dzieje Częstochowy...*, s. 200-213.

³⁶ E. Sitek, *Przemysł włókienniczy i pokrewne gałęzie przemysłu*, "Ziemia Częstochowska" 1978, t. XII, s. 263-275.

³⁷ H. Rola, *Hutnictwo okręgu częstochowskiego do 1918 roku*.

³⁸ Tenże, *Huta "Częstochowa" w latach 1897-1945*, "Ziemia Częstochowska"..., t. VIII, s. 25-73.

³⁹ O. Bąkowska, *Geneza i rozwój przemysłu zapalczanego w Częstochowie w latach 1882-1939*, (w:) ZNPCz. 1970, nr 67, *Nauki Społeczno-Ekonomiczne*, nr 6, s. 116-117.

⁴⁰ *Siedemdziesiąt lat Częstochowskich Zakładów Przemysłu Lniarskiego "Warta" w Częstochowie*, Częstochowa 1971.

⁴¹ *80 lat częstochowskich hut szkła 1897-1977*, Częstochowa 1977.

⁴² *Kronika papierni w Częstochowie 1867-1967*, Częstochowa 1967.

⁴³ W. Mielczarek, *Pierwsza w Częstochowie drukarnia przemysłowa Wilhelma Kohna i Adolfa Oderfelda* (w:) ZNPCz. 1982, *Nauki Społeczno-Ekonomiczne* nr 17, s. 163-186.

⁴⁴ Tenże, *Pierwsze zakłady drukarskie i poligraficzne w Częstochowie*, "Ziemia Częstochowska" 1976, t. XI, s. 221-284

⁴⁵ Tenże, *Prasa i drukarnie Franciszka Dionizego Wilkoszewskiego wydawcy "Gońca Częstochowskiego"*, "Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego" 1974, t. XIII, z. 1, s. 83-107.

⁴⁶ Tenże, *Z dziejów drukarstwa częstochowskiego*, "Biuletyn poligraficzny" 1975, nr 8, s. 48-66.

⁴⁷ *Częstochowskie Zakłady Graficzne 1886-1966 - Sprawozdanie*, pod red. J. Mikołajtysa, Częstochowa 1966.

spożywców w Częstochowie (*Krótki zarys historii 1899-1984*)⁴⁸; W. Pasierbiński *Dziewięćdziesiąt lat elektroenergetyki częstochowskiej 1895-1985*⁴⁹; *Przedzalnia Czesankowa «Welnopol» 1886-1986*⁵⁰; *Siedemdziesiąt pięć lat spółdzielczości bankowej w Częstochowie. Sprawozdanie*⁵¹; *Stulecie Częstochowskiej Fabryki Igiel*⁵²; *Stradom - sto lat robotniczych tradycji*⁵³; *Z historii naszych zakładów. 65-lecie Zapalczarni*⁵⁴; *Z kart historii naszego przemysłu. 70 lat Częstochowianki*⁵⁵. Prac na temat dziejów handlu brak. Rzemiosłem zajął się Franciszek Sobalski w gruntownym studium pt. *Z badań nad dziejami rzemiosła w Częstochowie*⁵⁶, które stanowi dogodny punkt wyjścia do dalszych badań monograficznych.

Przechodząc do następnej kategorii opracowań nazwanych przeze mnie demograficzno-społecznymi, pragnę zwrócić uwagę na podstawową dla stosunków ludnościowych pracę F. Patrzyka *Studia nad rozwojem stosunków ludnościowych Częstochowy w wieku XIX i pierwszej połowy wieku XX*⁵⁷. Szczególnie cenną zaletą tej powieści jest baza źródłowa, a są to akta stanu cywilnego od 1808 roku, po 1939. Z pozostałej literatury dotyczącej tego zagadnienia najważniejsze to: E. Sitka *Powstanie i położenie klasy robotniczej w Częstochowie*⁵⁸, O. Bąkowskiej *Sytuacja materialna klasy robotniczej Częstochowy w latach 1882-1939*⁵⁹, F. Sobalskiego *Place robotników przemysłowych w Częstochowie na przełomie XIX i XX wieku*⁶⁰,

48 J. Mucha, *85 lat Spółdzielczości Spożywców w Częstochowie (krótki zarys historii 1899-1984)*, Częstochowa 1986.

49 W. Pasierbiński, *90 lat elektroenergetyki częstochowskiej 1895-1985*, Częstochowa 1986.

50 *Przedzalnia Czesankowa "Welnopol" 1886-1986*, Częstochowa 1986.

51 *Siedemdziesiąt pięć lat spółdzielczości bankowej w Częstochowie. Sprawozdanie*, Częstochowa 1975.

52 *Stulecie częstochowskiej fabryki igiel*, Częstochowa 1966.

53 J. Szwarz "Stradom": *Sto lat robotniczych tradycji*, "Gazeta Częstochowska" 1982, nr 38, s. 2.

54 *Z historii naszych zakładów, 65-lecie zapalczarni*, "Gazeta Częstochowska" 1956, nr 15, s. 2.

55 *Z kart historii naszego przemysłu. 70 lat "Częstochowianki"*, "Gazeta Częstochowska" 1957, nr 51, s. 2.

56 F. Sobalski, *Z badań nad dziejami rzemiosła w Częstochowie*, "Ziemia Częstochowska" 1967, t. VI-VII, s. 27-83.

57 F. Patrzyk, *Studia nad rozwojem stosunków ludnościowych Częstochowy w wieku XIX i w I połowie XX*, Częstochowa 1955.

58 E. Sitek, *Powstanie i położenie klasy robotniczej w Częstochowie* (w:) *Materiały z konferencji naukowych 1977*, t. I, Częstochowa 1977, s. 117-129.

59 O. Bąkowska, *Sytuacja materialna klasy robotniczej Częstochowy w latach 1882-1939*, (w:) *Materiały z konferencji popularno-naukowych*, t. VI, Częstochowa 1985, s. 81-95.

60 F. Sobalski, *Place robotników przemysłowych w Częstochowie na przełomie XIX i XX w.* (w:) *Polska klasa robotnicza*, t. 10, Warszawa 1983, s. 157-186.

tegoż: *Stan zdrowotny robotników i opieka lekarska w przemyśle Częstochowy XIX i XX wieku*⁶¹, tegoż: *Warunki mieszkaniowe i odżywianie się robotników przemysłowych Częstochowy w końcu XIX wieku*⁶², A. Garlickiego *Z zagadnień zmian w strukturze zawodowej ludności Częstochowy w latach 1875-1906*⁶³, S. Mizery *Udział klasztoru jasnogórskiego w przemianach gospodarczo-społecznych*⁶⁴, A. Rotauba *Pochodzenie i struktura proletariatu włókienniczego na przełomie XIX i XX wieku*⁶⁵, B. Puczyńskiego *Robotnicy "Częstochowianki" w latach 1900-1914*⁶⁶.

Z dziejów organizacji społecznych o niepolitycznym charakterze najważniejszymi wydają się być następujące prace: *W XXV rocznicę Harcerstwa Ziemi Częstochowskiej 1912-1937*⁶⁷, W. Mielczarka *Krótki rys historyczny częstochowskiego harcerstwa*⁶⁸, M. Ruzzkarskiego *Częstochowskie Towarzystwo Lekarskie - dzieło Biegańskiego*⁶⁹, T. Michalskiego *Częstochowa i jej lekarze w XIX stuleciu*⁷⁰, A. Rotauba *Organizacja opieki lekarskiej i zdrowotności robotników przemysłu włókienniczego na przełomie XIX i XX wieku*⁷¹, W. Szczepańskiego *Towarzystwo Farmaceutyczne w Częstochowie w latach 1907-1981*⁷², *90 lat ochotniczej straży*

⁶¹ Tenże, *Stan zdrowotny robotników i opieka lekarska w przemyśle Częstochowy XIX i XX w.*, "Zdrowie Publiczne" 1968, nr 11/12, s. 953-960.

⁶² Tenże, *Warunki mieszkaniowe i odżywianie się robotników przemysłowych Częstochowy w końcu XIX w.*, "Zdrowie Publiczne" 1970, nr 7, s. 637-640.

⁶³ A. Garlicki, *Z zagadnień zmian w strukturze zawodowej ludności Częstochowy w latach 1875-1900*, "Zeszyty Historyczne" 1960, t. I, s. 203-222.

⁶⁴ S. Mizera, *Udział klasztoru jasnogórskiego w przemianach gospodarczo-społecznych XIX-wiecznej Częstochowy (1815-1864)* (w:) *Studia...*, t. II, Częstochowa 1981.

⁶⁵ A. Rotaub, *Pochodzenie i struktura proletariatu włókienniczego na przełomie XIX i XX wieku* (w:) ZNPCz., nr 33, z. 1, Częstochowa 1964, s. 27-57.

⁶⁶ B. Puczyński, *Robotnicy "Częstochowianki" w latach 1900-1914*, "Zaranie Śląskie" 1960, z. 4.

⁶⁷ *W 25 rocznicę Harcerstwa Ziemi Częstochowskiej 1912-1937*, Częstochowa 1937.

⁶⁸ W. Mielczarek, *Krótki rys historyczny częstochowskiego harcerstwa* (w:) *Materiały z konferencji naukowych 1978*, t. 2, Częstochowa 1978, s. 291-303.

⁶⁹ M. Ruzzkarski, *Częstochowskie Towarzystwo Lekarskie - dzieło Biegańskiego*, "Archiwum Historii Medycyny" 1957, t. 20, s. 335-345.

⁷⁰ T. Michalski, *Częstochowa i jej lekarze w XIX stuleciu*, "Archiwum Historii Medycyny" 1957, t. 10, nr 4.

⁷¹ A. Rotaub, *Organizacja opieki lekarskiej i zdrowotności robotników przemysłu włókienniczego Częstochowy na przełomie XIX i XX stulecia*, "Archiwum Historii Medycyny" 1967, t. 30, z. 314, s. 463-473.

⁷² W. Szczepański, *Towarzystwo Farmaceutyczne w Częstochowie w latach 1907-1981*, "Ziemia Częstochowska", t. XIV, s. 165-217.

pożarnej w Częstochowie. Wydanie jubileuszowe 1871-1961⁷³, *Twórcy i działacze Częstochowskiego Towarzystwa Naukowego*⁷⁴, A. Szczepańskiego *75 lat PTK-PTTK w Częstochowie*⁷⁵, *Minęło 50 lat od powstania Towarzystwa Rzemieślniczo-Przemysłowego*⁷⁶.

O związkach zawodowych istnieją do tej pory tylko trzy niewielkie objętościowo prace, które sygnalizują raczej rozległość tej problematyki, ważnego przecież aspektu życia społecznego Częstochowy: F. Galewicza *Chrześcijańskie Związki Zawodowe w Częstochowie*⁷⁷, tegoż: *Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich w Częstochowie w latach 1905-1946*⁷⁸, W. Mielczarka *Zawodowy ruch związkowy Częstochowy 1908-1950*⁷⁹ (Maszynopis).

Historycy Częstochowy zajmujący się problematyką polityczną skoncentrowali się głównie na zagadnieniach partii i stronnictw politycznych (głównie radykalnych i rewolucyjnych), a także na problematyce rewolucji 1905-1907. Do roku 1939 ukazał się jedynie jeden skromny przyczynek autorstwa S. A. Radek pt. *Okręg częstochowski w 1909 r. Prowokacja Sukiennika*⁸⁰. W latach 1945-1956 ukazały się następujące pozycje: J. Adaszek *F. Dzierżyński w Częstochowie*⁸¹, Z. Litwiński *Weterani walk rewolucyjnych Częstochowy dobrze pamiętają F. Dzierżyńskiego*⁸², H. Rola *Wpływ walki zbrojnej robotników Łodzi na wystąpienia częstochowskiej klasy robotniczej*⁸³. Po roku 1956 życie społeczno-polityczne Częstochowy, a raczej jego dzieje, stanowi większy obszar zainteresowania historyków. Oto szczegółowe

⁷³ *Dziewięćdziesiąt lat w ochotniczej straży pożarnej w Częstochowie. Wydanie jubileuszowe 1871-1961*, Częstochowa 1963.

⁷⁴ W. Mielczarek, *Twórcy i działacze Częstochowskiego Towarzystwa Naukowego*, "Informator Kulturalny Woj. Częstochowskiego" 1984, nr 10, s. 10-20.

⁷⁵ A. Szczepański, *75 lat PTK-PTTK w Częstochowie*, Częstochowa 1983.

⁷⁶ L. Kucharski, *Minęło 50 lat od powstania Towarzystwa Rzemieślniczo-Przemysłowego*, "Gazeta Częstochowska" 1957, nr 17.

⁷⁷ F. Galewicz, *Chrześcijańskie Związki Zawodowe w Częstochowie*, "Ład" 1988, nr 20, s. 6.

⁷⁸ Tenże, *Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich w Częstochowie w latach 1905-1946*, "Chrześcijanin w Świecie" 1984, nr 11, s. 87-96.

⁷⁹ W. Mielczarek, *Zawodowy ruch związkowy drukarzy Częstochowy 1908-1950* (maszynopis).

⁸⁰ S. A. Radek, *Okręg częstochowski w r. 1909. Prowokacja Sukiennika* (w:) *W trzydziestą rocznicę. Księga Pamiątkowa PPS*, Warszawa 1930.

⁸¹ J. Adaszek, *F. Dzierżyński w Częstochowie* (w:) *Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na r. 1955*, Kraków 1954, s. 211-213.

⁸² Z. Litwiński, *Weterani walk rewolucyjnych w Częstochowie dobrze pamiętają F. Dzierżyńskiego*, "Życie Częstochowy" 1951, nr 197, s. 4.

⁸³ H. Rola, *Wpływ walki zbrojnej robotników Łodzi na wystąpienia częstochowskiej klasy robotniczej*, "Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych" 1955, t. 6, s. 205-206.

zestawienie: S. Folfasiński i in. *Z dziejów walk rewolucyjnych klasy robotniczej Częstochowy*⁸⁴, J. Adaszek i H. Grzywnowicz *Z walk rewolucyjnych Częstochowy*⁸⁵, R. Piersiak *Częstochowa w dziejach Wielkiego Proletariatu*⁸⁶, F. Sobalski *Z dziejów ziem województwa częstochowskiego. Częstochowa i okolice ogniem działalności Wielkiego Proletariatu*⁸⁷, Z. Pyzik *SDKPiL i PPS w Częstochowie w 1905 r.*⁸⁸, W. Mielczarek *Agitacja, propaganda i prasa rewolucyjna w Częstochowie w 100-lecie polskiego ruchu rewolucyjnego*⁸⁹, Z. Litwiński *Rewolucyjne walki proletariatu (1905 r.)*⁹⁰, J. Lipiec *Tadeusz Wieniawa-Długoszowski. Przyczynek do biografii politycznej 1905-1914*⁹¹, L. Karmazinow *Przyczynek do badań położenia klasy robotniczej w Częstochowie i jej walki rewolucyjnej w 1905 r.*⁹², E. Bąkowski *Rok 1905 w okręgu częstochowskim*⁹³, A. Rotaub *Działalność proletariatu częstochowskiego w rewolucji 1905-1907*⁹⁴, W. Mielczarek *Działalność F. Dzierżyńskiego wśród Częstochowskiej organizacji SDKPiL*⁹⁵, Z. Litwiński *Delegatem był F. Dzierżyński (Działalność SDKPiL w Częstochowie w r. 1906)*⁹⁶. Prace te w większości nie spełniają wymogów współcze-

⁸⁴ S. Folfasiński i in., *Karty z dziejów walk rewolucyjnych klasy robotniczej Częstochowy*, Katowice 1957.

⁸⁵ J. Adaszek, H. Grzywnowicz, *Z walk rewolucyjnych Częstochowy*, Katowice 1957.

⁸⁶ R. Piersiak, *Częstochowa w dziejach Wielkiego Proletariatu*, "Nad Wartą", 1972, nr 10, s. 1,4; nr 11, s. 1,2.

⁸⁷ F. Sobalski, *Z dziejów ziem województwa częstochowskiego. Częstochowa i okolice ogniem działalności Wielkiego Proletariatu*, "Nad Wartą", 1977, nr 7, s. 1; nr 9, s. 4-5; nr 10, s. 2; nr 11, s. 6; nr 12, s. 2.

⁸⁸ Z. Pyzik, *SDKPiL i PPS w Częstochowie w 1905 r.*, "Z pola walki" 1980, nr 3, s. 149-164.

⁸⁹ W. Mielczarek, *Agitacja, propaganda i praca rewolucyjna w Częstochowie w 100-lecie polskiego ruchu robotniczego (w:) Materiały z konferencji popularno-naukowych 1985*, t. VI, Częstochowa 1985, s. 141-185.

⁹⁰ Z. Litwiński, *Rewolucyjne walki proletariatu (1905)*, "Życie Częstochowy" 1980, nr 141, s. 9.

⁹¹ J. Lipiec, *Tadeusz Wieniawa Długoszowski, Przyczynek do biografii politycznej 1905-1914*, "Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie. Historia", 1989, z. 2, s. 62-79.

⁹² L. Karmazinow, *Przyczynek do badań położenia klasy robotniczej w Częstochowie i jej walki rewolucyjnej w 1905 roku (w:) ZNPCz. nr 117, Nauki Społeczno-Ekonomiczne nr 16*, s. 19-30.

⁹³ E. Bąkowski, *Rok 1905 w okręgu częstochowskim (w:) ZNPCz. 1982, Nauki Społeczno-Ekonomiczne*, nr 17, s. 91-106.

⁹⁴ A. Rotaub, *Działalność proletariatu częstochowskiego w rewolucji 1905-1907*, "Ziemia Częstochowska" 1961, t. IV, s. 7-14.

⁹⁵ W. Mielczarek, *Działalność F. Dzierżyńskiego wśród częstochowskiej organizacji SDKPiL*, "Fakty i Opinie" 1982, nr 23, s. 7-8.

⁹⁶ Z. Litwiński, *Delegatem był F. Dzierżyński (Działalność SDKPiL w Częstochowie w r. 1906)*, "Nad Wartą" 1966, nr 9, s. 5.

snej nauki historycznej, ze względu na swój ideologiczno-propagandowy a nie naukowy charakter.

Z zakresu spraw społeczno-gospodarczych pragnę wymienić następujące pozycje: B. Puchała i A. J. Zakrzewski *Środowisko społeczno-kulturalne Częstochowy na przełomie XIX i XX wieku*⁹⁷, E. Polanowski i A. J. Zakrzewski *Z dziejów ruchu naukowego w Częstochowie (od połowy XIX w. do 1939 r.)*⁹⁸.

Oświata i wychowanie w dziejach Częstochowy były obiektem zainteresowania przede wszystkim J. Lipca. Oto jego prace: *Zarys rozwoju szkolnictwa*⁹⁹, *Oświata Częstochowy w XIX w.*¹⁰⁰, *Szkolnictwo elementarne okręgu częstochowskiego na przełomie XIX i XX wieku*¹⁰¹, *Materiały do dziejów szkolnictwa i oświaty ludowej w okręgu częstochowskim w wieku XIX*¹⁰². Ponadto: J. Wójcicki *Z dziejów szkolnictwa częstochowskiego*¹⁰³ i A. Chłap *Z dziejów gimnazjum im. H. Sienkiewicza w Częstochowie*¹⁰⁴.

Odrębny przedmiot badań stanowią dzieje prasy częstochowskiej mającej istotne znaczenie dla problematyki społeczno-polityczno-kulturalnej. Prace podstawowe to: W. Mielczarka *Edytorstwo i drukarstwo prasy częstochowskiej w l. 1882-1939*¹⁰⁵, tegoż: *Prasa społeczno-kulturalna Częstochowy w l. 1882-1985*¹⁰⁶, tegoż: *Pierwsze periodyki częstochowskie 1874-1907*¹⁰⁷, S. Folfasińskiego *Zarys*

⁹⁷ B. Puchała, A. J. Zakrzewski, *Środowisko społeczno-kulturalne Częstochowy na przełomie XIX i XX wieku*, "Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie". Historia 1989, z. 2, s. 19-43.

⁹⁸ E. Polanowski, A. J. Zakrzewski, *Z dziejów ruchu naukowego w Częstochowie (od poł. XIX w. do 1932 r.)*, "Ziemia Częstochowska" t. X, s. 165-176.

⁹⁹ J. Lipiec, *Zarys rozwoju szkolnictwa*, "Ziemia Częstochowska" t. X, s. 165-176.

¹⁰⁰ Tenże, *Oświata Częstochowy w XIX wieku (w:) Częstochowa i jej miejsce w kulturze polskiej*, Częstochowa 1990, s. 103-162.

¹⁰¹ Tenże, *Szkolnictwo elementarne okręgu częstochowskiego na przełomie XIX i XX wieku*, "Ziemia Częstochowska", t. VIII, s. 75-104.

¹⁰² Tenże, *Materiały do dziejów szkolnictwa i oświaty ludowej w okręgu częstochowskim w wieku XIX*, "Ziemia Częstochowska", t. V, s. 39-114.

¹⁰³ J. Wójcicki, *Z dziejów szkolnictwa częstochowskiego (w:) Prace Naukowe*, t. 33/34, 1976-1980, s. 91-112.

¹⁰⁴ A. Chłap, *Z dziejów gimnazjum im. H. Sienkiewicza w Częstochowie* "Ziemia Częstochowska", t. XI, s. 141-158.

¹⁰⁵ W. Mielczarek, *Edytorstwo i drukarstwo prasy częstochowskiej w latach 1882-1939*. (maszynopis)

¹⁰⁶ Tenże, *Prasa społeczno-kulturalna Częstochowy w latach 1882-1985 (w:) Częstochowa i jej miejsce w kulturze polskiej*, Częstochowa 1990, s. 123-140.

¹⁰⁷ Tenże, *Pierwsze periodyki częstochowskie z lat 1874-1907 (w:) "ZNPCz" 1975, Nauki Społeczno-Ekonomiczne*, z. 11, s. 159-175.

dziejów prasy wydawanej w Częstochowie¹⁰⁸, tegoż: *Kartka ogłoszeń najstarsze pismo Częstochowy*¹⁰⁹, K. Spątek *Zarys dziejów księgarstwa częstochowskiego*¹¹⁰.

Kolejną kategorią są opracowania o charakterze wyznaniowym. Pomijając publikacje czysto religijne należą tutaj: *Dzieje Kościoła św. Jakuba w Częstochowie*¹¹¹, P. P. Gach *Paulini na ziemiach polskich w latach 1773-1914*¹¹², Z. S. Jabłoński *Kult maryjny na Jasnej Górze w l. 1864-1914*¹¹³, tegoż: *Zasięg terytorialny i natężenie ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę w l. 1864-1918*¹¹⁴, A. Jędrzejewski *Historia zakonu paulinów*¹¹⁵, S. Kaczorowski *Cud Jasnej Góry*¹¹⁶, A. Łaziński *Co każdy Polak o Jasnej Górze wiedzieć powinien*¹¹⁷. Na koniec pozostały sprawy narodowościowe. Nie można narzekać na nadmiar bogactwa w tej dziedzinie. Udało się tu odnaleźć zaledwie trzy publikacje: *Czenstochover Yidn*¹¹⁸, S. D. Singer i in. *Czenstochover. A new supplement to the book Czenstochover Yidn*¹¹⁹, Z. Jakubowski *Z dziejów społeczności żydowskiej w Częstochowie*¹²⁰.

W literaturze historycznej poświęconej nie tylko i wyłącznie dziejom Częstochowy, w syntezach i monografiach można odnaleźć wiele interesującego materiału na temat historii tego miasta. Do najważniejszych pozycji tego typu należą prace poświęcone dziejom partii i stronnictw politycznych, a także szeroko pojętym ruchom społecznym. Najważniejsze z nich w układzie chronologicznym to: A. Wójcicki *Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce*¹²¹, P. Kubicki *Bojownicy kapła-*

¹⁰⁸ S. Folfasiński, *Zarys dziejów prasy wydawanej w Częstochowie* (w:) *Dzieje Częstochowy...*, s.

¹⁰⁹ Tenże, "Kartka Ogłoszeń" - najstarsze pismo w Częstochowie, "Rocznik Muzeum w Częstochowie" 1973, t. 3, s. 233-251.

¹¹⁰ K. Spątek, *Zarys dziejów księgarstwa w Częstochowie do roku 1950*.

¹¹¹ *Dzieje Kościoła św. Jakuba w Częstochowie*, Częstochowa 1937.

¹¹² P. P. Gach, *Paulini na ziemiach polskich w latach 1773-1914, (Zarys przemian)* (w:) *Studia Claromontana*, t. 7, Częstochowa 1987, s. 290-314.

¹¹³ Z. S. Jabłoński, *Kult Maryjny na Jasnej Górze w latach 1864-1914* (w:) *Studia Claromontana*, t. 1, Częstochowa, s. 121-142.

¹¹⁴ Tenże, *Zasięg terytorialny i natężenie ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę w latach 1864-1918* (w:) *Studia Claromontana*, t. 3, Częstochowa 1982, s. 161-202.

¹¹⁵ A. Jędrzejewski, *Historia zakonu paulinów*, Częstochowa 1939.

¹¹⁶ S. Kaczorowski, *Cud Jasnej Góry. Szkic historyczny*, Londyn 1956.

¹¹⁷ A. Łaziński, *Co każdy Polak o Jasnej Górze wiedzieć powinien*, Częstochowa 1922.

¹¹⁸ *Czenstochover Yidn*, New York 1947.

¹¹⁹ S. D. Singer i in. *Czenstochover. A new supplement to the book Czenstochover Yidn*. New York 1958.

¹²⁰ Z. Jakubowski, *Z dziejów społeczności żydowskiej w Częstochowie*, "Informator Kulturalny woj. Częstochowskiego" 1984, nr 11, s. 15-23; nr 12, s. 6-15.

¹²¹ A. Wójcicki, *Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce*, Poznań 1921.

ni za sprawę Kościoła i Ojczyzny w l. 1861-1915¹²², S. Kowalewski *Historia związków zawodowych robotników polskich w Królestwie Polskim do wybuchu wojny światowej*¹²³, S. Kozicki *Historia Ligi Narodowej (1897-1907)*¹²⁴, J. Kasprzakowa *PPS-Lewica w l. 1907-1914*¹²⁵, L. A. Ciołkoszowie *Zarys dziejów socjalizmu polskiego*¹²⁶, S. Kalabiński i F. Tych *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja? Lata 1905-1907 na ziemiach polskich*¹²⁷, T. Monasterska *Narodowy Związek Robotniczy 1905-1920*¹²⁸, F. Tych *Związek Robotników Polskich. Anatomia wczesnej organizacji robotniczej*¹²⁹, H. Piasecki *Żydowska organizacja PPS 1903-1907*¹³⁰, I. Koberdowa *Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariatu*¹³¹, *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832-1939*¹³², J. Tomicki *Polska Partia Socjalistyczna 1892-1948*¹³³, J. Kancewicz *Polska Partia Socjalistyczna w l. 1892-96*¹³⁴ i K. Turowski *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*¹³⁵.

Tak się przedstawia podstawowy kanon bibliograficzny do dziejów Częstochowy lat 1864-1914. Próbując podsumować wyniki badań nad tą literaturą nie wolno tracić z oczu postulatów zgłaszanych przez M. Trawińską-Kwaśniewską, W. Długoborskiego, F. Sobalskiego i A. Wasiaka dotyczących historii miasta w początkowej

¹²² P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915*, cz. I: t. 1-3, cz. II: t. 1-4, cz. III: t. 1-4, Sandomierz 1933-1939.

¹²³ S. Kowalewski, *Historia związków zawodowych robotników polskich w Królestwie Polskim do wybuchu II wojny światowej*, Poznań 1932.

¹²⁴ S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (1897-1907)*, Londyn 1964.

¹²⁵ J. Kasprzakowa, *PPS-Lewica w latach 1907-1914*, Warszawa 1965.

¹²⁶ L. iA. Ciołkoszowie, *Zarys dziejów socjalizmu polskiego*, t. I, Londyn 1966, t. II, Londyn 1972.

¹²⁷ S. Kalabiński i F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905-1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969.

¹²⁸ T. Monasterska, *Narodowy Związek Robotniczy 1905-1920*, Warszawa 1973.

¹²⁹ F. Tych, *Związek Robotników Polskich. Anatomia wczesnej organizacji robotniczej*, Warszawa 1974.

¹³⁰ H. Piasecki, *Żydowska organizacja PPS 1893-1907*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk, 1978.

¹³¹ I. Koberdowa, *Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat*, Warszawa 1981.

¹³² *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832-1939*, pod red. C. Strzeszewski, R. Bender, K. Turowski, Warszawa 1981.

¹³³ J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892-1948*, Warszawa 1983.

¹³⁴ J. Kancewicz, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892-1896*, Warszawa 1984.

¹³⁵ K. Turowski, *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*, t. 1-2, Warszawa 1989.

fazie rozwoju kapitalistycznego. Przedstawiony wykaz prac o bardzo zróżnicowanej wartości, niełatwo poddający się upraszczającej klasyfikacji, powinien, w moim przekonaniu, stanowić punkt wyjścia do dalszych pogłębionych studiów.

O ile problemy w historii społeczno-ekonomicznej, demograficznej czy oświatowej wydają się być dobrze opracowane, o tyle kwestie dotyczące stosunków społeczno-politycznych, wyznaniowych i narodowościowych oczekują dalej na swego badacza.

Dla podkreślenia tej tezy wystarczy tylko wspomnieć, że tak podstawowe kwestie, jak na przykład działalność Związku Robotników Polskich, siła polityczna Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich, przyczyny słabości częstochowskiej Chadecji, rzeczywisty wpływ na społeczeństwo miasta klasowych ruchów politycznych, czynniki kształtowania klasowej i narodowej świadomości społecznej częstochowskich robotników, opowiedzenie się częstochowskiej organizacji PPS po stronie Piłsudskiego, rola inteligencji w życiu społecznym miasta, stosunek do mniejszości narodowych, wybory do instytucji państwowych pozostają poza obszarem poznania historycznego.

Odpowiedzi na te pytania są warunkiem koniecznym i niezbędnym do kompleksowego opracowania dziejów Częstochowy lat 1864-1914. Losy tego miasta i jego mieszkańców są na tyle interesujące, że powinny stanowić wdzięczne pole dla badań nie tylko historycznych, ale i interdyscyplinarnych.

Z małego miasta, które stanowiła Częstochowa lat sześćdziesiątych XIX wieku, wyrosła u progu wieku XX duża aglomeracja z imponująco rozwiniętym różnorodnym przemysłem. Ten dynamiczny proces zachodził w cieniu, a właściwie w pełnej symbiozie z fenomenem kulturowym, jaki niewątpliwie stanowił klasztor jasnogórski z jego potężnym, nie tylko religijnym oddziaływaniem. Pełne wyjaśnienie tych złożonych zjawisk może właściwie ukazać rolę Częstochowy i regionu częstochowskiego w procesie formowania się kultury ogólnonarodowej.

Waldemar Palus

Częstochowa in the Years 1864-1914 as an Object of Scientific research

Summary

"The region of Częstochowa is perhaps the least historically investigated and described area in Poland. This is in conflict with the past and present significance of the area and its contemporary development". This point of view, expressed by M. Trawińska-Kwaśniewska in 1959, and a similar one expressed by T. Sobalski in 1965, has been fully adequate up to now.

The state of research on the history of Częstochowa in the years 1864-1914 is unsatisfactory. In spite of the fact that there are numerous papers of different scientific value, the basic problems in the history of the city are still waiting for a thorough scientific investigator.

Although the problems of social, economic, demographic, and educational history seem to be well investigated, the problems of social, political, religious and nationalistic nature are practically beyond the range of historical cognition.

Częstochowa, which in several decades was transformed from a little town into a large industrial centre of first rate importance to the Kingdom of Poland, with its Jasna Góra phenomenon of powerful, interregional influence deserves without any doubts a universal, complex analysis of its history.